

Stanisław CIESIELSKI

ROSJA I CZECHENIA – KRÓTKA HISTORIA DRAMATU

Terytorialne spory ujawnione z całą ostrością na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stanowią na Północnym Kaukazie jeden z zasadniczych czynników określających stosunki międzyetniczne. Dzieje się to w warunkach, gdy ziemia pozostaje tam głównym bogactwem i podstawowym czynnikiem egzystencji.

U progu czasów nowożytnych Północny Kaukaz był regionem o niezwykle złożonym układzie etnicznym. Na zachodzie mieszkali plemiona czerkiesko-adygejskie, Kabardyjczycy i inni, w środkowej części – Karaczajowie, Bałkarzy i Kabardyjczycy, na wschodzie – Ingusze i Czeczeni, w Dagestanie – Kumykanie i inne plemiona. Walka między Turcją a Persją o podporządkowanie sobie ludów Kaukazu i wojny feudalne między niewielkimi księstwami kaukaskimi ułatwiły ustanowienie wpływów rosyjskich. Już w drugiej połowie XVI wieku Moskwa dokonała pierwszych kroków ku podporządkowaniu sobie całego Północnego Kaukazu, gdyż niektórzy książęta czerkiescy i kabardyjscy uznali się za jej wasali w celu uzyskania pomocy przed zagrażającą im Turcją i Persją. Wzmocnieniu pozycji Rosji na wschodzie regionu służyła wyprawa Piotra I w 1722 roku wzdłuż wybrzeży Morza Kaspijskiego. W jej wyniku pod zwierzchnictwo Rosji przeszła sąsiadująca z Czeczenią część Dagestanu. Ostatecznie w końcu XVIII wieku granica imperium rosyjskiego oparta została na linii rzeki Terek. Czeczenia i niektóre inne terytoria północnokaukaskie pozostawały swoistą wyspą na styku posiadłości rosyjskich, tureckich i perskich.

Na początku XIX wieku ustrój Czeczenii zdominowany był przez „wolne gromady” oparte na stosunkach patriarchalno-rodowych. Rozwijające się elementy feudalizmu prowadziły już jednak do socjalnego zróżnicowania i powstania sprzeczności między warstwami społecznymi.

OPANOWANIE PÓŁNOCNEGO KAUKAZU PRZEZ ROSJĘ

W 1815 roku carat przystąpił do systematycznego podboju północnego i wschodniego Kaukazu. Świadomie dążono przy tym do wyparcia miejscowej ludności z żyznej doliny rzeki Sunży w góry, nie unikając palenia aułów i mordowania ich mieszkańców. Na równinach budowano drogi i twierdze, m.in. Grozny. Na szeroką skalę prowadzono rozdawnictwo ziemi oficerom

i urzędnikom carskim, a zwłaszcza Kozakom, których stanice stawały się punktem oparcia dla polityki kolonialnej. Jakkolwiek wschodni Kaukaz i Kaukaz Północny uważano już za formalnie podbity, to jednak ludność górska w rzeczywistości stawiała nieustannie opór. Pomyślnie dla Rosji zakończenie wojen z Persją i Turcją oraz umocnienie pozycji na Zakaukaziu umożliwiło rozwinięcie na szeroką skalę działań mających raz na zawsze złamać opór górali. Odpowiedzią na to ze strony rodzimych mieszkańców tych obszarów była walka o niepodległość podjęta pod religijnymi sztandarami tzw. miurydyzmu.

Miurydyzm był odłamem islamu głoszącym konieczność moralnego doskonalenia się i całkowitą równość wszystkich „prawowiernych”. Naukę tę łączono z hasłami „świętej wojny” o powszechne zwycięstwo islamu. Na terenie Kaukazu przybierało to specyficzny charakter, przyoblekając się w postulat zrzucenia panowania „niewiernych” kolonizatorów rosyjskich. Wśród muzułmańskiej ludności Północnego Kaukazu miurydyzm zyskał znaczną popularność. W 1827 roku na jego czoło wysunął się Gazi Mohammed. W latach 1830-1832 dokonał wielu pomyślnych operacji wojennych, podejmując zarazem dzieło stworzenia sprawnego organizmu państwowego. Uzyskując tytuł imama skupił w swym ręku władzę wojskową, religijną i cywilną. Gazi Mohammed poległ wprawdzie w 1832 roku w walce z Rosjanami, a wkrótce zamordowany został jego następca Gamzat-bek, lecz kolejny imam, Osman Szamil, okazał się najwybitniejszym przywódcą walki wyzwolenczej przeciw caratowi. Szamil zmobilizował kilkudziesięciotysięczną armię, podporządkował sobie niemal całą Czeczenię i górny Dagestan. Lgnęły do niego masy ludowe, spodziewając się zniesienia ucisku feudalnego.

Szamil stworzył system teokratyczno-militarny, w ramach którego zlikwidował odwieczne przywileje miejscowych chanów i beków, skasował władzę administracyjną i sądowniczą feudałów, przejął na rzecz państwa ziemię należącą do meczetów. Starał się popierać handel, zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny, a także rozwój rzemiosła. Splatanie się elementów scentralizowanego państwa z patriarchalną demokracją rodziło jednak sprzeczności, sprzyjające odradzaniu się form feudalnych, zwłaszcza ze strony lokalnych namiestników imama. Długoletnia walka z Rosją wyczerpała ekonomiczne i wojskowe siły bojowników północnokaukaskich. Po zakończeniu w 1856 roku wojny krymskiej na Kaukaz przerzucono nowe wojskowe oddziały rosyjskie, które do połowy 1859 roku opanowały Czeczenię, spichlerz państwa Szamila. W sierpniu tego samego roku padł ostatni punkt oporu Szamila, a on sam dostał się do niewoli rosyjskiej. Praktycznie zakończyło to podbój przez Rosję północno-wschodniego Kaukazu i Czeczenia stała się częścią imperium rosyjskiego. Nastąpiła intensyfikacja procesów kolonizacyjnych. Wiosną 1877 roku, na wieść o niepowodzeniach rosyjskich w wojnie z Turcją na wschodnim Kaukazie, ponownie wybuchło powstanie, którego ośrodkiem była Czeczenia.

Zmiana sytuacji na froncie szybko jednak przekreśliła nadzieje na pomoc turecką, a jesienią wojska carskie stłumiły insurekcję. Opór górali jednak tlił się nieustannie, podsyłany przez emigrantów oraz sułtańską Turcję¹.

ZMIANY ETNICZNO-DEMOGRAFICZNE

Częste wojny oraz świadome działania kolonizacyjne wydatnie wpływały na oblicze etniczno-demograficzne Północnego Kaukazu. Nakładały się na to czynniki ekonomiczne, a zwłaszcza głód ziemi, który ujawnił się wyraźnie już w XVIII wieku, a w wieku następnym przybrał dramatyczny charakter, skłaniając ludy górskie do przenoszenia się na równiny.

Wojna kaukaska przyniosła zmiany na mapie etnicznej północno-wschodniego Kaukazu; uwidoczniły się one głównie w zachodniej części Czeczenii, w tzw. Małej Czeczenii. Od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych znaczna część ludności tej krainy w rezultacie działań wojennych uciekała w góry oraz przenosiła się do tzw. Wielkiej Czeczenii, wskutek czego w tej ostatniej rosła liczba ludności, a jednocześnie następował jej ruch ku równinom, gdzie powstawały nowe osady. Po zakończeniu wojny rozpoczęła się masowa migracja rdzennej ludności do Turcji, wymuszona po części przez zwycięski carat, a częściowo będąca skutkiem poszukiwania lepszych warunków bytu. W sumie w latach 1858-1865 przesiedliło się z Kaukazu do Turcji niemal 500 tys. osób. Migracja ta objęła przede wszystkim ludy zachodniokaukaskie, ale i około 39 tys. Czeczenów². Wobec trudnych warunków życia w Turcji wielu przesiedleńców usiłowało później wracać do ojczyzny, także przekraczając granicę nielegalnie.

Wspomniany już brak ziemi w górskich okolicach, istniejący jeszcze w poprzednich wiekach, w drugiej połowie XIX wieku przybrał nader znaczące rozmiary. W efekcie nastąpił proces przesiedlania górali na równiny. Migracja Czeczenów szczególnie intensywnie występowała we wschodnich rejonach Czeczenii. Ruch ku równinom powodował tworzenie osiedli odmiennych w swym charakterze od górskich osad, wykraczających poza ramy związków rodzinno-rodowych, nie zmieniał natomiast struktury rdzennej ludności. W 1897 roku wśród Czeczenów 99,7% była to ludność wiejska. Równocześnie w ostatnim trzystoletciu XIX wieku nasilił się na Północnym Kaukazie proces osadnictwa przedstawicieli różnych narodowości pochodzących spoza tego regionu, zwłaszcza Rosjan i Ukraińców. Ludność rosyjska napływała na te tereny już od XVI wieku, początkowo żywiołowo, od XVIII wieku w dużym stopniu w sposób zorganizowany. Byli to wówczas głównie Kozacy dońscy, ale

¹ Zob. N. A. Smirnow, *Politika Rossii na Kawkazie w XVI-XIX wiekach*, Moskwa 1958, s. 200-214, 237n.

² Zob.: tamże, s. 200-214; W. Kolarz, *La Russie et ses colonies*, Paris 1954, s. 248.

także chłopci z centralnej Rosji. Procesy migracyjne z jednej strony, a arbitralne ustanawianie granic administracyjnych z drugiej powodowało, iż większość jednostek terytorialnych nie miała jednorodnego składu etnicznego³.

POD RADZIECKIM PANOWANIEM

Rewolucja lutowa w 1917 roku obaliła carat, co zdawało się zapowiadać lepsze czasy dla uciemiężonych przezeń ludów. Rewolucja bolszewicka, wypisawszy na swych sztandarach prawo narodów do samostanowienia, zdawała się potwierdzać rozpad dawnego imperium. Zresztą bolszewicy zajęci walką o utrwalenie swej władzy w Rosji i nie dysponujący na Północnym Kaukazie wpływami, nie wydawali się stanowić zagrożenia dla ruchów wyzwoleniczych na tym terenie. Już wiosną 1917 roku reprezentanci narodów północnokaukaskich podjęli działania na rzecz stworzenia odrębnego organizmu państwowego, które w listopadzie tegoż roku zaowocowały powołaniem do życia Republiki Górskich Narodów Północnego Kaukazu. Mimo współpracy z Kozakami kubańskimi, Nogajcami i Kałmukami nie udało się powstrzymać naporu wojsk bolszewickich, które na początku 1918 roku zajęły Północny Kaukaz. Liderzy ruchu wyzwoleniczego uzyskali jednak pomoc Turcji. Bazując na tym ponownie ogłosili niepodległość Północnego Kaukazu w maju 1918 roku, a następnie korzystając z pomocy wojsk sułtańskich oczyścili ojczyznę z bolszewików. Rychło jednak większa część Północnego Kaukazu znalazła się w rękach Armii Ochotniczej Denikina, której celem było restaurowanie Rosji w jej przedwojennych granicach, co kolidowało z wolnościowymi dążeniami narodów ujarzmionych przez carską Rosję. Zimą na przełomie roku 1919 i 1920 w walce z wojskami Denikina do Północnego Kaukazu doszła ponownie Armia Czerwona. Republika Północnokaukaska znalazła się w ten sposób w obliczu dwóch przeciwników, z których każdy dążył do opanowania całego terytorium dawnego imperium⁴.

Latem 1920 roku Armia Czerwona zajęła Republikę Północnokaukaską ustanawiając w niej panowanie bolszewików. Na miejsce zlikwidowanej republiki stworzyli tam oni dwie jednostki państwowe: Radziecką Republikę Dagestanu i Radziecką Republikę Górską, do której włączyli Czeczeno-Inguszetię, Czerkiesję, Osetię i Karaczajo-Bałkarię. W pierwszym okresie panowania na Północnym Kaukazie bolszewicy zabiegali o realizację niektórych przynajmniej interesów rdzennej ludności, m.in. podejmując działania na rzecz zaspokojenia głodu ziemi i zwiększenia możliwości migracji górali na równi-

³ Zob. N. G. Wołkowa, *Etniczny skład nasilenia Siewiernego Kawkaza w XVIII – naczale XX wieku*, Moskwa 1974, s. 11-14, 193-196, 213-246.

⁴ Zob. P. B o r a w s k i, *Czy Północny Kaukaz stanie się niepodległym państwem?*, "Obóz" 1993, nr 27, s. 162-164.

nę. Powiązano to z uderzeniem w kozactwo terskie, podejrzewane o wrogość wobec nowego reżimu. Już w 1920 roku dokonano przymusowego wysiedlenia, w większości rosyjskiej z pochodzenia, ludności stanic sunżańskich, a ziemię po niej przekazano w znacznej części Czeczenom⁵. Bojąc się równocześnie narodowej i politycznej konsolidacji górali w pojedynczym organizmie państwowym, bolszewicy poczęli dzielić Republikę Górską. We wrześniu 1921 roku od Górskiej ASRR odłączono Kabardę, tworząc z niej obwód autonomiczny. Na początku 1922 roku dołączono do niego Bałkarię, ustanawiając autonomiczny obwód kabardyjsko-bałkarski. Na podstawie kolejnych dekretów Centralnego Komiteu Wykonawczego Rosyjskiej FSRR w latach 1922-1924 powstały dalsze obwody autonomiczne: karaczajsko-czerkieski, adygejski, czeczeński, inguski i północnoosetyński. Formalnie było to zgodne z hasłami narodowościowymi bolszewickiej rewolucji, faktycznie jednak autonomia była nominalna, a o składzie i poczynaniach miejscowych władz rozstrzygała Moskwa. W kwietniu 1926 roku karaczajo-czerkieski obwód autonomiczny podzielono, a Czeczenów z Inguszami zjednoczono we wspólnym obwodzie. W grudniu 1936 roku obwody autonomiczne: kabardyjsko-bałkarski, czeczeńsko-inguski i północnoosetyński przemianowane zostały na republiki autonomiczne⁶. Taka struktura administracyjna przetrwała do 1943 roku. Te podejmowane arbitralnie decyzje, nie liczące się z rzeczywistym układem narodowościowym i dążeniami zainteresowanych społeczeństw, świadczyły o kolonialnym charakterze polityki Moskwy wobec Północnego Kaukazu kierującej się zasadą *divide et impera* maskowaną pięknymi hasłami. W latach dwudziestych, gdy realizowano politykę tzw. autochtonizacji (korenizacji), dbano jeszcze o odpowiedni odsetek miejscowej ludności we władzach partyjnych i państwowych, starano się stwarzać warunki rozwoju lokalnej kultury narodowej. Ale pod koniec tej dekady politykę narodowościową zdominowały hasła walki z nacjonalizmem, pod który podciągano niemal każdy przejaw patriotyzmu, dumy narodowej i troski o tożsamość etniczną, nawet jeśli ten patriotyzm związany był ideologicznie i politycznie z komunizmem. Ciągłe na tereny Północnego Kaukazu napływała ludność rosyjska, co komplikowało miejscowe stosunki zarówno w sensie etnicznym, jak i socjalnym⁷.

TERROR W LATACH TRZYDZIESTYCH

Przymusowa kolektywizacja rolnictwa rozpoczęta w 1929 roku wywołała na Północnym Kaukazie zdecydowany opór. Rozpętana wówczas na obszarze

⁵ Zob. N. F. Bugaj, *20-40-e gody: dieportacyja nasielenija s tierritorii jewropiejskoj Rossii*, „Otieczestwiennaja istorija” 1992, nr 4, s. 37-39.

⁶ Zob. R. Conquest, *Mordercy narodów*, Warszawa 1987, s. 15.

⁷ Zob. Kolarz, dz. cyt., s. 248.

Czeczeniu walka z tzw. kułakami w istocie rzeczy nie miała żadnego sensu, albowiem na równinnych obszarach tej krainy ziemia, woda i lasy były z reguły wspólną własnością i tylko w górach rodziny miały swą odrębną własność, w olbrzymiej większości przypadków z trudem zapewniającą im egzystencję. Tymczasem przy akompaniamencie siejącej nienawiść propagandy na szeroką skalę przebiegały konfiskaty, aresztowania i deportacje całych rodzin. Czeczeni dzielili losy całej tzw. kułackiej zsyłki. Odpowiedź na kolektywizację i związaną z nią falę represji stanowił czynny opór, który wiosną 1932 roku w górach Czeczenii przybrał formę walki zbrojnej. Spory wśród historyków budzi określanie tych wydarzeń mianem powstania, co tłumaczyć można obawą przed uleganiem optyce władz bezpieczeństwa, które celowo wyolbrzymiały zakres walk, by usprawiedliwić masowe represje. Pozostaje faktem, że do złamania oporu górali użyto nie tylko formacji policyjnych, lecz także regularnych oddziałów Armii Czerwonej: pięciu dywizji piechoty, pododdziałów ze szkół kawalerii z Władykaukazu i Krasnodaru, jednostek strzelców górskich, artylerii i lotnictwa. Spotkały się one w górach i lasach z przeciwnikiem stosującym taktykę partyzancką. Równolegle rozwijano propagandę zapewniającą o poszanowaniu zasady dobrowolności przy tworzeniu kolchozów i zapowiadającą amnestię dla uczestników walk, jeśli złożą oni broń i wrócą do domu. W obliczu przytłaczającej przewagi przeciwnika, stosowania na masową skalę brutalnych represji i braku nadziei na zmianę sytuacji większość powstańców dała wiarę tym obietnicom i zaprzestała walki. Jednakże niezwłocznie po powrocie bojowników do domów rozpoczęły się aresztowania, które w samej tylko Czeczeno-Inguszetii objęły około 35 tys. osób⁸.

Kolektywizacja, tak jak w całym ZSRR, została wszakże przeprowadzona. Do początków 1938 roku na terenie Czeczeno-Inguszetii formalnie powstało 490 kolchozów obejmujących 69 400 domostw i trzy czwarte użytków rolnych republiki. Faktycznie jednak w tymże roku ponad 17% kolchoźników nie przepracowało ani jednej dniówki, a dalsze 46% najwyżej 50 dniówek. Oznaczało to uchylanie się od pracy w kolchozach i było formą przeciw narzuconym rozwiązaniom. Równocześnie w wielu wypadkach struktura kolchozowa była tylko kamuflażem dla trwania wcześniejszych form stosunków społeczno-gospodarczych wywodzących się z organizacji rodowej. W górach, w tarasowym systemie uprawy, mimo formalnego istnienia 158. kolchozów obejmujących 99,8% gospodarstw, faktycznie nadal podstawową formą gospodarowania była gospodarka indywidualna.

Następne lata przyniosły tylko minimalne uspokojenie. Elita narodowego sprzeciwu została wytępiona lub izolowana; tzw. klasy eksploatorskie zniszczono; oporni znaleźli się na Syberii. Wydawało się, że terror na wielką

⁸ Zob. R. Karcha, *The Peoples of the North Caucasus*, w: *Genocide in the USSR. Studies in Group Destruction*, New York 1958, s. 38.

skale nie miał już nawet teoretycznego uzasadnienia. W 1936 roku weszła w życie „najbardziej demokratyczna”, tzw. stalinowska, konstytucja ZSRR. W grudniu tegoż roku dotychczasowe obwody autonomiczne: kabardyjsko-bałkarski, czeczeńsko-inguski i północnoosetyński zostały podniesione do rangi republik autonomicznych. Był to wszakże gest bez większego znaczenia. Autonomia miała charakter nominalny, a odgrywający główną rolę we władaniu tymi regionami funkcjonariusze partyjni i państwowi byli wyznaczani przez Moskwę i przed nią odpowiedzialni. Era autochtonizacji (korenizacji) należała już do przeszłości. Co więcej – w latach trzydziestych intensywnie zwalczano jej efekty, a zwłaszcza skłonność kadr komunistycznych do dbałości o ograniczone choćby respektowanie interesów narodowych i do łączenia idei komunistycznych z narodowymi tradycjami, zwalczano skłonność do rzeczywistej autonomii narodowo-kulturalnej.

Pół roku po utworzeniu republik autonomicznych Północny Kaukaz objęła kolejna fala terroru. 31 lipca 1937 roku NKWD, na podstawie z góry przygotowanych list, dokonało masowych aresztowań. Aresztowanych transportowano do Groznego. W tamtejszym więzieniu znalazło się ich około 5. tys., kolejne 5 tys. zgrupowano w pomieszczeniach trustu naftowego, ponad 3 tys. w innych miejscach. Po tym zmasowanym uderzeniu aresztowania na mniejszą skalę kontynuowano aż do początków 1938 roku. Dotknęły one w pierwszej kolejności nową, narodową inteligencję ukształtowaną już w systemie radzieckim, zwłaszcza w dobie korenizacji. Ofiarą terroru padli członkowie obwodowych komitetów partyjnych, rządów republikańskich, rad różnych szczebli i komitetów wykonawczych, dziennikarze, pisarze, naukowcy. Wysuwano pod ich adresem najbardziej absurdalne oskarżenia o działalność antypartyjną i antyradziecką. NKWD sformułowało tezę o istnieniu w Czeczeno-Inguszetii nacjonalistycznego ośrodka kontrrewolucyjnego. Bezpośrednio o przynależność do owego kontrrewolucyjnego centrum oskarżono 137 osób. Wiele nie przeżyło długotrwałego śledztwa, wiele skazano na śmierć lub na pozbawienie wolności od 7. do 25. lat. Pod rozmaitymi innymi zarzutami represjonowano tysiące ludzi. NKWD masowo aresztowało także bezpartyjnych przedstawicieli stosunkowo nielicznej przedrewolucyjnej inteligencji, lojalnie pracujących w różnych instytucjach od czasu zajęcia Północnego Kaukazu przez bolszewików.

Represje skierowane były nie tylko przeciw ludziom, ale i przeciw kulturze, a zwłaszcza literaturze. Pod pretekstem likwidacji owoców działania wrogów ludu, burżuazyjnych nacjonalistów, reprezentantów panturkizmu i panislamizmu, trockistów i bucharinowców niszczone literaturę w językach narodowych, zarówno oryginalną, jak i tłumaczoną, włączając w to podręczniki szkolne, beletrystykę, literaturę naukową i techniczną, publikacje polityczne i propagandowe, w tym przekłady klasyków marksizmu. Ukoronowaniem tego mordu na kulturze narodów Północnego Kaukazu było narzucenie cyrylicy w miejsce alfabetu łacińskiego.

Nie należy zapominać także o walce z religią muzułmańską. W 1921 roku na Północnym Kaukazie otwartych było jeszcze 4 tys. meczetów, 2 tys. elementarnych, średnich i wyższych szkół religijnych, działało ponad 10 tys. mułłów i nauczycieli. W końcu lat trzydziestych pozostało zaledwie 150 meczetów oraz tłuź starych mułłów i muezinów. Szkoły religijne zostały zamknięte już w latach 1925-26. W 1929 roku zamknięto większość świątyń zamieniając je w sklepy, kluby, magazyny, a wielka część duchownych została poddana represjom.

Centralizacja państwa radzieckiego, dyskryminacja i wręcz niszczenie kultury narodowej, destrukcja tradycyjnych układów społecznych i instalowanie przemocą nowych form ekonomicznych były zjawiskami odciskającymi się na stosunkach między narodami. Jakkolwiek Rosjanie w nie mniejszym stopniu doświadczali wszystkich nieszczęść stalinizmu, to przecież dla ludów Północnego Kaukazu oni właśnie byli narodem panującym, uprzywilejowanym i uciskającym inne narody. Wielkorosyjski nacjonalizm, kryjący się za wieloma elementami polityki Kremla wbrew internacjonalistycznym hasłom propagandowym, był obok totalitarnej praktyki państwowej głównym elementem zniewolenia narodów północnokaukaskich.

DEPORTACJA NARODU CZECZEŃSKIEGO

Tłący się cały czas opór ludów północnokaukaskich ponownie wzmoął się w 1939 roku, najpierw w Bałkarii i Karaczaju, a od wiosny 1940 roku także w Czeczeno-Inguszetii, gdzie nasiliły się działania zbrojnych grup, zwłaszcza w górach. Wybuch wojny niemieckoradzieckiej i szybkie postępy wojsk hitlerowskich stały się czynnikiem stymulującym zachowania znacznej części narodów Północnego Kaukazu. Perspektywa niemieckiego zwycięstwa stwarzała im nadzieję na zmianę dotychczasowego położenia i zniesienie zależności od Moskwy. Część aktywnych politycznie środowisk podjęła współpracę z Niemcami, gdy ci znaleźli się na Północnym Kaukazie w wyniku letniej ofensywy w 1942 roku. Czeczeno-Inguska ASRR w znacznej większości znalazła się poza zasięgiem niemieckiej okupacji. Nasiliły się tam wszakże działania grup zbrojnych występujących przeciw władzy radzieckiej, a także oddziałów dywersyjnych przerzucanych przez linię frontu. Dużą skalę osiągnęła dezercja z Armii Czerwonej. Także po zatrzymaniu naporu niemieckiego i po przejściu Armii Czerwonej do ofensywy zagrożenie na terenie Czeczeno-Inguszetii władze uważały za poważne, przy czym częstokroć okazywało się, iż działania traktowane jako antyradzieckie czy „bandyckie” były w dużej mierze aktami rozpaczki ze strony ludzi niewinnie represjonowanych. Równocześnie wbrew faktom funkcjonariusze radzieccy przekazywali do Moskwy meldunki o rzekomo masowo występującym wśród Czeczenów i Ingusów „bandytyzmie”, by uzasad-

nić w ten sposób podejmowanie działań terroryzujących ludność i zarazem podnieść własne znaczenie „obrońców władzy radzieckiej”⁹.

W takiej atmosferze w lutym 1943 roku zapadła wstępna decyzja o wysiedleniu całego narodu czeczeńskiego z Północnego Kaukazu. Ostatecznie plan przymusowego przesiedlenia został opracowany w połowie grudnia 1943 roku. Decyzję o likwidacji Czeczeno-Inguskiej ASRR podjął Państwowy Komitet Obrony 31 stycznia 1944 roku, 7 marca 1944 roku zaś, a zatem już po przeprowadzeniu wysiedlenia, Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało odpowiedni dekret, regulujący także sprawę ustroju administracyjnego terytorium likwidowanej republiki. Dekret ów uzasadniał powzięte decyzje rzekomą zdradą ojczyzny ze strony Czeczenów i Ingusów, współpracą z faszystami i walką z władzą radziecką¹⁰.

Deportacja zaczęła się 23 lutego 1944 roku. W trakcie jej przeprowadzania miały miejsce brutalne mordy na ludności. Ich ofiarami padali ludzie nie chcący porzucić ojcowizny, usiłujący uciec przed wywiezieniem, nie będący w stanie w odpowiednim tempie maszerować do punktów zbornych. Zwłaszcza w rejonach górskich dochodziło do masowych zbrodni, także na kobietach, dzieciach, starcach. Trudno dokładnie ocenić wielkość strat poniesionych przez ludność w trakcie samej operacji wysiedlania, zapewne było to co najmniej parę tysięcy istnień. Transport odbywał się prawie miesiąc, w bydlęcych wagonach, w tłoku, w bardzo złych warunkach sanitarnych, czego efektem była epidemia tyfusu. Ze źródeł urzędowych wynika, iż ogółem przesiedlono wówczas niemal 400 tys. Czeczenów. W trakcie transportu i w pierwszych 18. miesiącach pobytu w miejscach przymusowego osiedlenia zmarło ponad 18% deportowanych. Warunki panujące na zesłaniu były tragicznie trudne, co przyznawały nawet w oficjalnych ocenach ówczesne władze. W wyniku stałego niedożywienia, chorób, niezwykle złych warunków bytowania szybko zmieniał się genotyp narodu czeczeńskiego: w miejsce wysokich, pięknych zdrowych górali żyjących po sto i więcej lat, rodziły się dzieci chorowite, cherlawe, których wielka część umierała krótko po przyjściu na świat lub w wieku niemowlęcym. Szacuje się, że w sumie w ciągu zesłania, tj. w latach 1944-1957, straty narodowości czeczeńskiej sięgnęły 200 tys. osób¹¹.

Równolegle z deportacją ludności odbywał się masowy rabunek mienia; wywożono wszystko – począwszy od odzieży, skór i wyrobów skórzanych, zabytkowej broni białej i palnej, po bezcenne dobra kultury umysłowej: ocalałe z wcześniejszych zniszczeń rękopisy, arabskojęzyczne traktaty filozoficzne,

⁹ Zob. N. F. Bugaj, *Prawda o dieportacyi czeczenskiego i inguszkoskiego narodow*, „Woprosy istorii” 1990, nr 7, s. 36n.

¹⁰ Zob. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994, s. 120n.

¹¹ Szerzej zob. tamże, s. 106-133.

medyczne i matematyczne, dzieła literatury pięknej. Wielka ich część uległa zniszczeniu. Ten sam los spotkał czeczeńskie cmentarze, pomniki, zabytki sztuki i architektury. W ramach zacierania śladów po rdzennych mieszkańcach republiki dokonano zmiany na rosyjskie nazw miejscowych, nazw przedsiębiorstw, instytucji i ulic. Aby żaden pozytywny element nie mógł łączyć się z narodami uznanymi za wrogów i zdrajców, z woli Stalina w odpowiednich dokumentach i publikacjach zmieniono narodowość poległych na wojnie Bohaterów Związku Radzieckiego pochodzenia czeczeńskiego.

Zgodnie z decyzjami o wysiedleniu ludności czeczeńskiej i inguskiej przestała istnieć dotychczasowa republika autonomiczna. Na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR utworzono nowy obwód groźnieński w ramach Rosyjskiej FSRR. Do obwodu tego postanowiono włączyć większość obszaru dawnej republiki autonomicznej. Resztę podzielono między Dagestan, Północną Osetię i Gruzję.

Na opuszczonych miejscach poczęto osiedlać ludność z innych terenów, głównie rosyjską. Jednakże wiele gospodarstw i domostw uległo zniszczeniu po wygnaniu z nich właścicieli. Jeśli na terytorium obwodu groźnieńskiego, wchodzącym poprzednio w skład Republiki Czeczeno-Inguskiej, było 28 375 gospodarstw, to w maju 1945 roku funkcjonowało ich tam tylko 10 200, a liczba osadników sięgnęła zaledwie 40% wysiedlonych¹².

POWRÓT DO OJCZYZNY

Zmiany w położeniu deportowanych narodowości nastąpiły w ZSRR wraz z procesami tzw. destalinizacji. W ślad za głośnym referatem N. S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR 16 lipca 1956 roku Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret zwalniający Czeczenów z zesłania. Zabroniono im jednak powrotu w rodzinne strony i odmówiono zwrotu skonfiskowanych majątkości. Mimo to tysiące ludzi samowolnie wracało do miejsc poprzedniego zamieszkania¹³.

Kilka miesięcy później Czeczeni odzyskali jednak utraconą z polecenia Stalina autonomię. Na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 9 stycznia 1957 roku restytuowano Czeczeno-Inguską ASRR, umożliwiając tym samym powrót do ojczyzny tysiącom wyrwanych z niej przemocą ludzi. Posunięcia te nie mogły oczywiście stanowić zadośćuczynienia za straszliwą krzywdę wyrządzoną narodowi czeczeńskiemu. Nic nie mogło przywrócić życia tysiącom ofiar, nic nie mogło cofnąć strat zadanych jego materialnej i duchowej kulturze. O rozmiarach tych strat przekonuje fakt, że w 1959 roku liczba

¹² Zob. Bugaj, dz. cyt., s. 43.

¹³ Zob. W. N. Ziemskow, *Massowoje oswobożdienije spiecposielen cew i ssylnych (1954-1960 gg.)*, „Sociologiczeskije issledowanija” 1991, nr 1, s. 17.

Czeczenów stanowiła tylko 82,5% stanu z 1926 roku. Demograficzny rozwój narodu został cofnięty o kilkadziesiąt lat. Co więcej – jeszcze w 1959 roku ponad 41% Czeczenów znajdowało się poza odbudowaną republiką, głównie w miejscach zesłania, w rezultacie czego w granicach swej jednostki autonomicznej stanowili oni zaledwie 35% ludności, a Rosjan było tam 51%, podczas gdy w 1939 roku Czeczeni stanowili 54%, Ingusze 29%, a Rosjanie tylko 12% ludności¹⁴. Ludność rosyjska grupowała się głównie w miastach i na równinach, gdzie stanowiła w poszczególnych rejonach 43-55%, natomiast w rejonach górskich Czeczeni stanowili 94-98% ludności¹⁵.

Proces rozliczania się z polityką stalinowską wobec narodów Północnego Kaukazu był tylko częściowy i niekonsekwentny. Przywracanie im formalnej autonomii w pewien sposób zresztą stanowiło zwierciadlane odbicie logiki dawniejszej polityki. Administracyjnymi posunięciami rozstrzygnięto znów w Moskwie złożone problemy stosunków międzyetnicznych, sprowadzając istotę sprawy do nowych arbitralnych uregulowań terytorialnych, nie uwzględniających realnie zachodzących procesów demograficznych. W rezultacie posunięć z lat 1956-1957 na Północnym Kaukazie nadal utrzymano rozbitcie grup etnicznych między różne jednostki administracyjne.

NIEPODLEGŁOŚĆ I KONFLIKTY

Dziedzictwo stalinizmu i ówczesnej polityki narodowościowej nadal wy-ciskało piętno na stosunkach narodowościowych na Kaukazie: dawni zesłańcy ich potomkowie wrócili wszak obarczeni swymi tragicznymi doświadczeniami, wrócili często do miejsc, w których żyli już inni ludzie, obcej narodowości, przez lata utwierdzani w przekonaniu, iż poprzedni mieszkańcy byli zdrajcami i bandytami. Dokonane arbitralnie zmiany terytorialne i przemieszczenia narodowościowe nie mogły nie budzić napięć, nie wywoływać konfliktów, do czasu tylko tłumionych przez system radziecki, prowadzących jednak do prawdziwych eksplozji w chwili jego nadwątlenia i załamania.

W 1990 roku prezydentem Czeczensko-Inguskiej ASRR został generał D. Dudajew, który w ówczesnych warunkach reprezentował opcję niepodległościową, opowiadającą się zerwaniem więzi z Rosją. W listopadzie 1991 roku proklamowano niepodległość Republiki Czeczeńskiej. Postawiło to na porządku dziennym nie tylko kwestię stosunków z Rosją, ale i z Inguszami współzamieszkującymi dotychczasową republikę autonomiczną, zwłaszcza że ci ostatni nie zamierzali przyjmować opcji antyrosyjskiej, lecz przeciwnie – we współdziałaniu z Moskwą pragnęli realizować swe narodowe interesy.

¹⁴ Zob. *Kultura i byt narodów Siewiernego Kawkazu (1917-1960 gg.)*, red. W. K. Gardanow, Moskwa 1968, s. 62n, 343.

¹⁵ Tamże, s. 61.

Czeczeno-Inguska ASRR w 1957 roku w zasadzie została przywrócona w granicach z 1943 roku, ale poza jej obrębem pozostał w przeszłości etnicznie inguski rejon Prigorodnyj oraz prawobrzeżna, inguska część Władykaukazu. Ingusze nigdy nie zrezygnowali z tych terenów, a ich nadzieje rozbudziły przemiany w epoce pieriestrojki. Toteż gdy system radziecki ulegał rozkładowi, Ingusze wystąpili z postulatem odzyskania swych ziem. Tymczasem decyzja Czeczenów o ogłoszeniu niepodległości spowodowała zniknięcie Inguszetii z mapy politycznej. Dlatego też w tym samym czasie Ingusze opowiedzieli się za utworzeniem, przy pomocy Kremla i w ramach Federacji Rosyjskiej, własnej republiki, w której skład weszłyby także ziemie utracone w 1944 roku. W czerwcu 1992 roku parlament rosyjski przyjął ustawę o utworzeniu Republiki Inguskiej. O ile jednak rozgraniczenie z Czeczenią przebiegło stosunkowo spokojnie, o tyle konflikt ingusko-osetyński wybuchł z całą siłą.

Terytorialne spory ujawnione z całą ostrością na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stanowią na Północnym Kaukazie jeden z zasadniczych czynników określających stosunki międzyetniczne. Dzieje się to w warunkach, gdy ziemia pozostaje tam głównym bogactwem i podstawowym czynnikiem egzystencji rdzennych narodów regionu. Wśród Czeczenów w 1989 roku 75% stanowiła ludność wiejska. Problem ten ma inny wymiar dla mieszkającej tam ludności rosyjskiej, w znacznie większym stopniu mającej cechy ludności miejskiej, wyjąwszy kozactwo, które silnie związane jest z rolnictwem. Odrodzenie kozactwa stanowi z tego powodu silny czynnik wzrostu napięć międzyetnicznych na tym obszarze. Zarazem tempo wzrostu ludności wśród narodów północnokaukaskich jest kilkakrotnie wyższe niż wśród Rosjan. W latach 1979-1989 liczba Czeczenów zwiększyła się o 26%, podczas gdy liczba Rosjan o niespełna 6%. Problem ludności rosyjskiej na nierosyjskich obszarach etnicznych jest niezwykle ważnym czynnikiem w procesach zachodzących w Rosji i to – dodajmy – czynnikiem konfliktogennym. Ludność ta z jednej strony czuje się zagrożona dążeniami narodów nierosyjskich, z drugiej przeżywa swoisty stres wywołany rozpadem ZSRR, w którym odgrywała dominującą rolę, a na to nakładają się mocarstwowe aspiracje konfrontowane z problemami ekonomicznej degradacji i socjalnej destabilizacji. Warto zwrócić przy tym uwagę, że ludność rosyjska na obszarze poszczególnych autonomii narodowych to znaczący odsetek mieszkańców; w 1989 roku w jednostkach autonomicznych na Północnym Kaukazie stanowiła: w Północnej Osetii 29%, w obwodzie karaczaj-czerkieskim 41%, w Republice Kabardyjsko-Bałkarskiej 32%, wreszcie w najbardziej nas tu interesującej Czeczeno-Inguszetii 23%¹⁶.

Na obszarach zwarcie zamieszkanym przez ludność nierosyjską ujawniły się, silne i dynamiczne w wielu wypadkach, ruchy narodowe, które zmierzały

¹⁶ Zob. *Nacyonalnaja politika w Rossijskoj Fiedieracyi*, red. W. A. Tiszkow, Moskwa 1993, s. 37.

do uzyskania form organizacji państwowej daleko bardziej samodzielnej niż w ramach dawnego ZSRR, a w wielu wypadkach dążące wprost do niepodległości. Tego rodzaju sytuacja zaistniała właśnie w Czeczenii. Władze Rosji ze względów ideologicznych, politycznych i strategicznych były i są jak najdalej od respektowania tego rodzaju dążeń, które pogłębiałyby dezintegrację państwa i podważały jego mocarstwowe wpływy. Czeczenia jest zaś nie tylko krajem rolnictwa i hodowli, ale także ośrodkiem wydobywania ropy naftowej. Jest też kluczem do Zakaukazia, przez jej terytorium bowiem przebiega strategiczna linia komunikacyjna Rostów-Baku.

Dążąc do utrzymania stanu posiadania, władze Rosji odwołują się zarówno do inspirowania tarć wewnętrznych w elitach politycznych emancypujących się narodów, jak i do nacisków ekonomicznych, wreszcie – do otwartego użycia siły, gdy inne środki nie przynoszą oczekiwanych skutków. Tragedia Czeczenii jest tego nie jedynym, ale szczególnie dramatycznym przejawem.